Bogusław Szmygin*

# Sto lat ochrony zabytków w Polsce – założenia analizy

# A hundred years of monument protection in Poland – assumptions for analysis

**Słowa kluczowe:** system ochrony zbytków, ciągłość teorii konserwatorskiej, metoda analizy dorobku w ochronie zabytków

**Key words:** monument protection system, continuity of conservation theory, method of analysing achievements in monument protection

Stulecie systemu służb konserwatorskich w Polsce powinno być okazją do szerszej refleksji na temat ochrony dziedzictwa. Nie jest jednak wcale oczywiste, co refleksja taka powinna obejmować – jakie tematy, w jaki sposób uporządkowane, do jakich prowadzące celów etc. Dlatego całościowe spojrzenie wymaga przyjęcia założeń dotyczących sposobu analizy dorobku polskiego konserwatorstwa.

1. Pierwsze założenie dotyczy zakresu i celów analizy dorobku ochrony zabytków. Celem rocznicowych działań jest przede wszystkim podsumowanie dokonań. Podsumowania takie zawierają wybór najważniejszych działań, syntezy całej dyscypliny w postaci różnych statystyk, wyszczególnienie głównych problemów (rozwiązanych i nierozwiązanych) oraz przypomnienie ludzi, którzy pracowali dla ochrony zabytków. Całościowe lub tematyczne opracowania tego typu są potrzebne i powstawały w przeszłości, choć obecna rocznica nie została jeszcze podsumowana publikacją ujmującą całe stulecie[1]. Funkcja dokumentacyjna jest zatem pierwszym uzasadnieniem dla podsumowania dokonań w ochronie zbytków.

W ochronie zabytków poznanie i analiza przeszłości ma jednak również inne zadania. Przede wszystkim ochrona zabytków jest uwarunkowana wieloma czynnikami zewnętrznymi. To oznacza, że czynniki te kształtują większość szczegółowych rozwiązań systemu ochrony. Poznanie tych relacji w perspektywie historycznej służy zrozumieniu tego typu mechanizmów

A hundredth anniversary of establishing the conservation services in Poland should be an opportunity for broader reflection on heritage protection. However, it is not at all clear what such reflection should include – what topics, how they should be arranged, what aims they should lead to etc. Therefore, an overview requires accepting some assumptions regarding the manner of analysing the achievements of Polish conservation.

1. The first assumption refers to the range and aims of the analysis of monument protection achievements. The aim of anniversary celebrations is primarily to sum up achievements. Such summaries include a selection of the most significant activities, syntheses of the entire discipline in the form of various statistics, a list of main problem areas (both resolved and unresolved) and remembering people who worked for monument protection. Overall or thematic studies of that type are necessary and were created in the past, even though the current anniversary has not yet been summed up in a publication encompassing the whole century[1]. Thus the documentary function is the first reason for summarising the achievements in the area of heritage protection.

In the field of monument protection learning about and an analysis of the past also have other purposes. First of all, monument protection is conditioned by numerous external factors. It means that those factors shape the majority of detailed solutions in the protection system. Learning about those relations in a historical perspec-

* Wydział Budownictwa i Architektury, Politechnika Lubelska
orcid.org/0000-0003-0629-4495

* *Faculty of Civil Engineering and Architecture, Lublin University of Technology*

**Cytowanie / Citation:** Szmygin B. A hundred years of monument protection in Poland – assumptions for analysis. Wiadomosci Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation 2018;56:63-69

**Otrzymano / Received: 03.09.2018 • Zaakceptowano / Accepted: 16.09.2018** **doi:10.17425/WK56MONUMENTS**

*Praca dopuszczona do druku po recenzjach* *Article accepted for publishing after reviews*

i zależności. Świadomość i wiedza na ten temat może być bardzo pomocna w zrozumieniu funkcjonowania systemu ochrony zabytków. Jest to istotne, gdyż zajmując się dyscypliną, która ma swoją podbudowę teoretyczną, nie jest łatwo rozumieć daleko idące ograniczenia jej autonomii. A tak właśnie jest w konserwatorstwie.

Poznanie i analiza dorobku przeszłości w ochronie zabytków są ważne również ze względu na specyfikę rozwoju tej dyscypliny. Z perspektywy czasu można stwierdzić, że zachowuje ona wyraźną ciągłość. Ocena ta dotyczy kilku najistotniejszych aspektów. Przede wszystkim w sposób ewolucyjny rozwija się teoria konserwatorska. Ciągłość charakteryzuje proces identyfikacji i inwentaryzacji zabytków – obiekty uznane za zabytki zachowują ten status, a zbiór zabytków powiększa się stale o nowe obiekty[2]. Wyraźną ciągłość zachowuje też legislacja. Z podobnych elementów i relacji pomiędzy nimi nadal składa się struktura służb konserwatorskich ukształtowana w odległej przeszłości. Tak więc poznanie i analiza dokonań w konserwacji zabytków w rzeczywistości służy lepszemu zrozumieniu sytuacji, w której się ona znajduje współcześnie.

W ten sposób ujawnia się drugi aspekt ważny przy podsumowaniu dokonań w ochronie zabytków. Zadaniem współczesnej generacji konserwatorów jest kompleksowa ocena sytuacji w ochronie zabytków, zdiagnozowanie pojawiających się problemów i wypracowanie rozwiązań. To właśnie wymaga skonfrontowania wiedzy o stanie dyscypliny (jako dorobku przeszłości) ze współczesnymi wymaganiami i uwarunkowaniami. Konfrontacja ta może ujawnić, że obecne problemy w ochronie zabytków wynikają między innymi ze stosowania teorii i rozwiązań, które współcześnie nie mogą już być realizowane. Potwierdza to coraz powszechniej wyrażana opinia o kryzysie dawnego paradygmatu ochrony zabytków i potrzebie jego zmiany[3]. W tym świetle podsumowanie i zrozumienie dokonań staje się nieodzownym punktem wyjścia do analizy i diagnozy współczesności.

Diagnozy obecnych problemów są tworzone, by zaplanować ich rozwiązanie w przyszłości, i to jest trzeci aspekt podsumowania dokonań w ochronie zabytków. Skala i tempo przemian współczesnego świata nie pozwalają oczywiście na proste, liniowe przewidywanie przyszłości na podstawie przeszłości. Wspomniana zmiana paradygmatu ochrony zabytków wskazuje, że ciągłość rozwoju tej dyscypliny może zostać przerwana. Nie znaczy to jednak, że należy zaniechać prognoz, ale że stają się one trudniejsze. Trudne jest przede wszystkim prognozowanie rozwiązań szczegółowych problemów. Bardziej osiągalne wydaje się rozpoznanie generalnych procesów, kierunków, w jakich się rozwijają. To jednak wymaga wyodrębnienia całych obszarów, zasadniczych dla analizy dorobku i funkcjonowania ochrony dziedzictwa. W skali takich obszarów ocena dokonań i obecnych problemów może być podstawą dla prognozowania kierunków zmian.

tive serves to understand the mechanisms and relations of that type. The awareness and knowledge of the issue can be very helpful to understand the functioning of the monument protection system. It is important, because dealing with a discipline that has its theoretical base it is not easy to understand the far reaching restrictions of its autonomy. And so it is in conservation practice.

Learning about and analysing the past achievements in monument protection are essential also because of the specificity of the development of this discipline. From the perspective of time one can claim that it maintains distinct continuity. That assessment refers to some most crucial aspects. Primarily, the conservation theory has been evolving. This continuity is characteristic for the process of identifying and inventorying artefacts – objects acknowledged as monuments maintain that status, and new objects are constantly added to the collection of monuments[2]. Legislation has also preserved distinct continuity. Similar elements and relations between them are still components of the structure of conservation services formed in the distant past. Thus, learning and analysing achievements in monument conservation serves indeed a better understanding of its current situation.

In this way the second aspect important for summing up the achievements in monument protection has been revealed. The contemporary generation of monument conservators is charged with the task of a comprehensive evaluation of the situation in monument protection, diagnosing the emerging problems and working out solutions. It requires confronting the knowledge about the state of the discipline (as a legacy of the past) with contemporary demands and conditions. The confrontation can reveal that current difficulties in monument protection result e.g. from using theories and solutions which can no longer be realized nowadays. It is confirmed by the more and more commonly expressed opinion about a crisis of the old paradigm of monument protection, and the need to change it[3]. In this light, summarising and understanding achievements becomes an indispensable starting point for an analysis and diagnosis of modernity.

Diagnoses of current problems are created in order to plan their resolution in the future, which is the third aspect of summarising achievements in monument protection. Naturally, the scale and speed of transformations in the modern world do not allow for simple, linear predictions of the future on the basis of the past. The already mentioned change of the paradigm of monument protection indicates that the continuity of the development of that discipline can be interrupted. It does not mean, however, that predictions should be abandoned, but that they are becoming more difficult. First of all, it is difficult to predict solutions for detailed problems. Identification of general processes and directions in which they develop seems to be more achievable. That, however, requires distinguishing whole areas essential to the analysis of achievements and functioning of heritage protection. On the level of such areas, the assessment of achievements and current problems can create a basis for predicting directions of changes.

Tak więc podsumowując dokonania w ochronie zabytków warto mieć na uwadze trzy perspektywy – osiągnięcia poprzedników, problemy współczesnych konserwatorów i uwarunkowania ochrony dziedzictwa w przyszłości. Tak postrzegany dorobek staje się częścią trwającego cały czas procesu, w którym kolejne pokolenia konserwatorów starają się ochronić i przekazać w przyszłość najcenniejsze dziedzictwo. Tak warto postrzegać konserwację zabytków i rocznice z nią związane.

2. Drugie ustalenie metodologiczne powinno dotyczyć skali czasowej, w jakiej należy dokonywać oceny dorobku konserwatorskiego. Trzeba zatem odpowiedzieć na pytanie, czy sto lat polskiego systemu ochrony zabytków można podsumować jako jeden okres. Odpowiedź na to pytanie wymaga pewnego rozgraniczenia.

Nie ma wątpliwości, że minione stulecie w Polsce nie było jednym okresem z punktu widzenia uwarunkowań zewnętrznych – w tym czasie radykalnie zmieniał się ustój polityczny, gospodarka, kultura, społeczeństwo etc. W konsekwencji zmieniały się również elementy systemu ochrony zabytków i jego funkcjonowanie, które z zasady są powiązane z warunkami zewnętrznymi. Mając na uwadze sumę czynników zewnętrznych minione stulecie w Polsce można podzielić na trzy zasadnicze okresy.

Pierwszy okres obejmuje dwudziestolecie międzywojenne, w którym tworząca się państwowość musiała zorganizować wszystkie elementy systemu ochrony zabytków, zniszczonych w znaczącym stopniu w wyniku I wojny. Odbywało to się w warunkach silnego prawa własności, gospodarki rynkowej i niewielkich możliwości wspierania ochrony zabytków środkami publicznymi. Drugi okres obejmuje czas PRL, w którym w nowych warunkach ustrojowych odtworzono system ochrony zabytków, odbudowując zasób po ogromnych zniszczeniach II wojny światowej. Odbywało to się w warunkach nacjonalizacji zabytków, ograniczenia praw właścicieli zabytków, przejęciu przez państwo odpowiedzialności za ochronę dziedzictwa. Trzeci okres rozpoczął się po przemianie 1989 roku. Transformacja ustroju nie naruszyła poprzedniego system ochrony zabytków, natomiast radykalnie zmieniły się zewnętrzne uwarunkowania. Zabytki funkcjonują w warunkach silnego prawa własności, gospodarki rynkowej, narastających praw interesariuszy oraz malejącego zaangażowania państwa. Istotne zróżnicowanie tych trzech okresów uzasadnia również odrębne potraktowanie dorobku w ochronie zabytków.

Trzeba jednak zwrócić uwagę na to, że w rozbudowanym systemie ochrony zabytków są też podsystemy mniej uwarunkowane zewnętrznie (np. teoria konserwatorska, inwentaryzacja zasobu, szkolnictwo). Ich funkcjonowanie i rozwój jest bardziej autonomiczny. W tych obszarach możliwa jest zatem ocena skumulowanego dorobku całego stulecia, choć oczywiście zasadne jest też podsumowanie ochrony dziedzictwa w poszczególnych okresach.

Thus, summing up achievements within the monument protection area one should pay attention to three perspectives – achievements of predecessors, problems of contemporary conservators, and heritage protection conditions in the future. So perceived achievements becomes a part of an ongoing process in which next generations of conservators attempt to preserve and pass on the most valuable heritage. And so monument conservation and anniversaries associated with it should be perceived.

2. The second methodological assumption should concern the time brackets within which conservation achievements should be evaluated. Thus the question whether a hundred years of the Polish monument protection system can be summed up as one period needs to be answered. And the answer to that question requires certain delimitation.

There is no doubt, that the past century in Poland was not a single period from the viewpoint of external conditions – during that time the political system, the economy, the culture, the society etc. changed radically. Consequently, the elements of the monument protection system and its functioning, which by principle are connected to external conditions, also changed. Considering the sum of external factors, the past century in Poland can be divided into three fundamental periods.

The first period encompasses the twenty-year interwar period, in which the emerging state had to organise all the elements of the monument protection system, destroyed to a considerable extent as a result of World War I. It took place in the context of strong property rights, market economy and little opportunity for supporting monument protection from public resources. The second period includes the times of the PRL (Polish People's Republic), when the monument protection system was recreated in new political conditions, after the enormous damage during World War II. It took place against the background of nationalisation of monuments, restrictions in the rights of monument owners, and the state taking over the responsibility for heritage protection. The third period began after the transformation in 1989. The transformation of the political system did not disturb the previous monument protection system, although the external conditions changed radically. Monuments function in the conditions of strong property rights, market economy, increasing rights of stakeholders and decreasing involvement of the state. Considerable differences during those three periods also justify separate treatment of achievements in monument protection.

However, attention should be drawn to the fact that an extended monument protection system also includes sub-systems which are less externally conditioned (e.g. conservation theory, inventorying the resources, education). Their functioning and development are more autonomous. Therefore within those areas it is possible to evaluate the accumulated achievements of the whole century, though naturally it is also reasonable to sum up heritage protection during particular periods.

3. Trzecie ustalenie metodologiczne dotyczy zagadnień czy obszarów, które powinno się wyróżnić w ocenie dorobku ochrony zabytków. Właściwe wyróżnienie tych obszarów jest niezwykle ważne, gdyż warunkuje ujawnienie problemów najistotniejszych dla funkcjonowania całego systemu.

Całościowe spojrzenie na ochronę zabytków wskazuje, że ocena jej dorobku i perspektyw powinna być dokonana w czterech aspektach. Po pierwsze trzeba ocenić zrozumienie i wsparcie społeczeństwa dla ochrony zabytków. Po drugie trzeba ocenić system ochrony zabytków działający w strukturach współczesnego państwa. Po trzecie trzeba ocenić podstawy teoretyczne ochrony zabytków. Po czwarte trzeba ocenić wykorzystanie i gospodarcze funkcjonowanie zabytków.

Cztery wymienione obszary wykraczają poza konserwację i ochronę zabytków, rozumianą jako specjalistyczne działania służb konserwatorskich. W obszarach tych łączy się ochrona zabytków (prowadzona przez szeroko pojmowanych konserwatorów), z otoczeniem (w którym jest realizowana) oraz z ich funkcjonowaniem. Takie podejście jest jednak konieczne, gdyż ochrona zabytków jest działaniem tak złożonym i uwarunkowanym czynnikami zewnętrznymi, że zarówno ocena jej dokonań, jak i perspektyw musi być osadzona w szerokim kontekście.

Postrzegając ochronę zabytków w szerszym kontekście warto też podkreślić, że oznacza on również procesy wykraczające poza granice poszczególnych państw. Ochrona zabytków jest realizowana w ramach systemów krajowych, które działają niezależnie od siebie, rozwijając wiele specyficznych rozwiązań. Dlatego różnią się w zasadniczych kwestiach, takich jak liczba zabytków, ich status, formy dokumentacji, organizacja służb konserwatorskich, regulacje prawne etc. Jednak z szerszej perspektywy – ujętej w czterech wymienionych obszarach – różnice te nie mają kluczowego znaczenia. W krajach o porównywalnym stopniu rozwoju sytuacja ochrony zabytków jest podobna, bo podobne są procesy społeczne, kulturowe, gospodarcze, środowiskowe, które ochronę zabytków warunkują. Dlatego stan i wyzwania ochrony zabytków w Polsce są podobne jak w innych krajach naszej części Europy.

Podsumowując powyższe uwagi można stwierdzić, że ocena dokonań i systemu ochrony zabytków powinna być dokonana w czterech wyszczególnionych obszarach. W każdym z ich należy odróżnić co najmniej trzy okresy, różne ze względu na uwarunkowania zewnętrzne, dostrzegając ich wpływ na ochronę zabytków. Wyróżnić też należy podsystemy, które są bardziej autonomiczne, zachowują ciągłość i nawarstwiają dorobek. W każdym obszarze warto też pokazać, że ochrona zabytków jest procesem, a więc ocena przeszłości współtworzy obraz teraźniejszy i problemy do rozwiązania w przyszłości.

4. Analiza dorobku stu lat polskiego konserwatorstwa w tak wielu aspektach przekracza narzucone ramy

3. The third methodological assumption addresses the issues or areas which should be distinguished during the evaluation of monument protection achievements. The proper distinction of those areas is extremely important, since it conditions revealing problems that are crucial for the functioning of the whole system.

The overview of monument protection indicates that assessing its achievements and perspectives should be carried out in four aspects. Firstly, the understanding and support of the society for the concept of monument protection has to be assessed. Secondly, the monument protection system operating within the structures of the contemporary state should be evaluated. Thirdly, the theoretical basis for monument protection needs to be assessed. And fourthly, the use and economic functioning of monuments has to be evaluated.

The four mentioned areas go beyond conservation and monument protection understood as specialist activities of conservation services. Within those areas preservation of monuments (carried out by broadly defined conservators) overlaps with the surroundings (in which it is realised) and their functioning. However, such an approach is necessary since monument protection is so complex and conditioned by external factors that the assessment of both its achievements and perspectives must be set in a broad context.

To perceive monument protection in a broader context, it is worth emphasising that it involves processes reaching beyond the frontiers of particular countries. Monument protection is realised within national systems which operate independently of one another, developing many specific solutions. That is why they show fundamental differences, such as the number of monuments, their status, forms of documentation, organisation of conservation services, legal regulations, etc. But from a broader perspective – comprised in the four mentioned areas – those differences are not of key significance. In the countries representing a comparable degree of development, the situation of monument protection is similar, because social, cultural, economic and environmental processes conditioning monument protection are also similar. That is why the state and challenges of monument protection in Poland resemble those in other countries in our part of Europe.

Summing up the above remarks it can be claimed that the evaluation of achievements and of the monument protection system should be made in the four specified areas. In each of them at least three periods have to be distinguished, as they differ in external conditions and their impact on monument protection. Subsystems which are more autonomous, maintain continuity and accumulate achievements should also be distinguished. Within each area it should also be shown that monument protection is a process, therefore evaluation of the past helps to create the current image and issues to be solved in the future.

4. An analysis of the achievements of a century of Polish conservation in so many aspects exceeds the

tego artykułu. Nie rozwijając więc tych tematów warto jednak zwrócić uwagę na jedną, niedostrzeganą zwykle cechę polskiego systemu ochrony zabytków. Jest nią ciągłość trwająca przez całe stulecie. Analiza pokazuje bowiem, że kluczowe elementy systemu zostały stworzone jeszcze w dwudziestoleciu międzywojennym i przez kolejne dekady rozwijały się ewolucyjnie, zachowując pierwotne założenia i rozwiązania.

W wymiarze organizacyjnym można uznać, że szkielet instytucjonalny systemu jest taki sam od blisko stulecia. Przede wszystkim struktura służb konserwatorskich oparta została na sieci wojewódzkich konserwatorów zabytków, którzy stanowią zasadniczy element tego systemu z kluczowymi uprawnieniami merytorycznymi. W latach 30. został powołany Generalny Konserwator Zabytków będący raczej reprezentantem służby konserwatorskiej niż urzędem nadrzędnym formalnie i merytorycznie (m.in. z racji dualizmu podległości wkz, niewielkiego zespołu kadrowego w MKiDN, charakteru politycznego, a nie merytorycznego). Utworzono Radę Konserwatorów (obecnie Rada Ochrony Zabytków), jako ciało merytoryczne opiniujące najważniejsze sprawy i rozwiązania dotyczące ochrony zabytków (np. opracowanie Krajowego Programu Ochrony Zabytków). Przewidziano również powoływanie „okręgowych komisji konserwatorskich" jako ciał zapewniających odpowiednie współdziałanie konserwatora na szczeblu wojewódzkim (obecnie Wojewódzkie Rady Ochrony Zabytków)[4].

Drugim istotnym obszarem są założenia dotyczące odpowiedzialności, uprawnień i obowiązków interesariuszy uczestniczących w systemie ochrony zabytków. Zapisy dokumentu sprzed stu lat (Dekretu Rady Regencyjnej) zasadnicze kwestie formułują podobnie jak współcześnie. Programowo i formalnie opieka nad zabytkami należy do powinności państwa (art. 1, 2, 3, 4). Jednak rzeczywistą odpowiedzialność za zachowanie zabytku ponoszą jego właściciele – *Każdy właściciel zabytku nieruchomego jest obowiązany utrzymać go w stopniu niezbędnym dla zabezpieczenia jego istnienia* (art. 15). Państwo natomiast, *jeśli są ku temu wyjątkowe powody*, może w tej ochronie właścicielowi pomagać. Działający w imieniu państwa konserwator zabytków ma daleko idące uprawnienia w stosunku do zabytku, którego nie jest właścicielem. Wszelkie działania i prace przy obiektach zabytkowych – w szczególności zagrażające ich przetrwaniu – muszą być uzgadniane z konserwatorem (art. 13, 14). Konserwator może badać zabytki – właściciel ma umożliwić dostęp do zabytku (art. 6), a przy skrajnym zagrożeniu zabytku możliwe jest jego wywłaszczenie lub ograniczenie jego użytkowania (art. 16). Te zasady kompleksowo oddają również współczesne podejście do ochrony zabytków zapisane w polskiej ustawie o ochronie i opiece nad zabytkami (2003 rok).

Trzecią istotną kwestią są założenia dotyczące definiowania i rejestrowania zabytków. W tym zakresie również zasadnicze rozwiązania określono jeszcze w latach dwudziestych. Zabytki – w ujęciu przedwo-

required limits of this article. Not elaborating those topics, it is worth mentioning one, usually ignored, feature of the Polish monument protection system – its one hundred years long continuity. The analysis shows that key elements of the system were established as early as in the twenty-year inter-war period, and evolved during the following decades, preserving the original assumptions and solutions.

As far as organisation is concerned, the institutional skeleton of the system has been the same for almost a century. First of all, the structure of conservation services was based on the network of voivodeship monument conservators who constituted the fundamental element of that system with key qualifications. During the 1930s the General Monument Conservator was appointed, who was more of a representative of the conservation services than a formally and factually superior office (e.g. because of the dual subordination of voivodeship monument conservators, small personnel at the MC&NH, and political instead of factual character). The Conservators' Council (currently Heritage Protection Council) was established, as a qualified body giving opinions on the most important issues and solutions concerning monument protection (e.g. preparing the National Programme of Monument Protection). It was also assumed that "regional conservation commissions" would be appointed as bodies ensuring suitable cooperation of the conservator at the voivodeship level (currently Voivodeship Monument Protection Councils)[4].

The second vital area involves assumptions concerning responsibility, powers and duties of stakeholders participating in the monument protection system. In the document from a hundred years ago (the Decree of the Regency Council) the fundamental questions were formulated similarly to the current ones. By principle and formally preserving monuments is the responsibility of the state (art. 1, 2, 3, 4). However, the real responsibility for the preservation of a monument lay on its owners – *Each owner of an immovable monument is obliged to maintain it to a degree indispensable to ensure its survival* (art. 15). The state, *in case of unique reasons for it*, can help the owner to preserve it. The monument conservator acting on behalf of the state is vested with special powers regarding the monument of which he is not an owner. All activity and work in historic objects – particularly if they endanger the object's survival – must be consulted with the conservator (art. 13, 14). The conservator can examine historic objects – the owner is obliged to provide access to the monument (art. 6), and in extreme cases of endangering the monument it is possible to expropriate it or restrict its use (art. 16). Those regulations also comprehensively reflect the contemporary approach to the issue of monument protection recorded in the Polish Monument Protection Act (2003).

The third crucial question refers to assumptions concerning defining and registering monuments. Also in this respect the fundamental solutions were already determined during the 1920s. Monuments – in the prewar view *monuments of art and culture* – in need of protec-

jennym *zabytki kultury i sztuki* – podlegające ochronie to obiekty wpisane do inwentarza (art. 1 Dekretu Rady Regencyjnej). Kryterium uznania obiektu za zabytek jest możliwość przypisania mu określonej *wartości artystycznej, kulturalnej, historycznej, archeologicznej lub paleontologicznej*, które jest dokonywane *orzeczeniem władzy państwowej* (art. 1 Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o opiece nad zabytkami z 1928 roku). Wszystkie zabytki są równocenne – formalnie nie różnicuje się ich wartości ani sposobu i zakresu ochrony. Dodatkowe określenie zabytku nastąpiło przez wyliczenie grup typologicznych obiektów, które mogą być uznane za zabytki (art. 12 Dekretu Rady Regencyjnej). Wyliczenie to obejmuje 7 grup, które zawierają praktycznie wszelkie możliwe obiekty.

Trzeba też podkreślić, że ujęcie zabytku jest bardzo bliskie współczesnemu rozumieniu tego pojęcia. Między innymi wśród grup zabytków wskazano ruiny (pkt d) i układy urbanistyczne bez zabudowy (pkt f) oraz otoczenie zabytku (pkt b), a nawet historyczne nazwy (pkt f). W odrębnym artykule znalazły się zapisy dotyczące ochrony panoram – *nie dopuścić do niszczenia, zasłaniania lub szpecenia widoku na zabytki lub z zabytków nieruchomych* (art. 17). Elastycznie potraktowano też kwestię wieku, uznając, że za zabytki mogą być uznane nawet obiekty młodsze niż 50 lat (art. 11). Konsekwentne stosowanie tak szerokiego pojęcia zabytku z czasem doprowadziło do zarejestrowania i zewidencjonowanie zasobu, który jest bardzo duży i tym samym trudny do ochrony[5].

Bliskie współczesności są też rozwiązania dotyczące urzędowego rejestrowania zabytków. Ustalono, że zabytki będą spisywane w rejestrach prowadzonych przez wojewódzkie urzędy konserwatorskie (art. 1 Rozporządzenia o prowadzeniu rejestru zabytków z 1928 roku). Tak więc wtedy zadecydowano o braku rejestru centralnego (co ma istotne wady)[6]. Wtedy też określono pewien standard informacji, które zapisywano w rejestrze. Wpisu do rejestru nie wymagał określenia wartości zabytku i powiązania go z fizycznie istniejącymi elementami obiektu[7].

Suma przedstawionych faktów pozwala stwierdzić, że zasady najistotniejsze dla funkcjonowania systemu ochrony zabytków w Polsce zostały określone 100 lat temu, w pierwszych regulacjach prawnych. Zasady te nadal stanowią o istocie współczesnego systemu ochrony zabytków. Fakt ten można traktować jako dowód światłej i nowoczesnej postawy historycznych twórców tego systemu. Z drugiej jednak strony powinien być to impuls do przeanalizowania, czy system ten w pełni zachowuje aktualność, czy odpowiada obecnym potrzebom i uwarunkowaniom.

tion were objects entered in the inventory (art.1 of the Decree of the Regency Council). The criterion deciding whether an object could be recognised as a monument is the possibility of attributing to it certain *artistic, cultural, historical, archaeological or palaeontological value*, which is done by the *ruling of the state authority* (art. 1 Directive of the President of the Polish Republic on monument protection from the year 1928). All monuments are equally valuable – formally their worth or manner and range of protection are not diversified. Monuments were additionally defined by listing typological groups of objects that can be regarded as monuments (art. 12 Decree of the Regency Council). The list includes 7 groups that encompass practically all possible objects.

It should also be emphasised that the notion of monument is very close to the contemporary understanding of the term. Among other groups of historical objects there are ruins (pt. d) and urban layouts without buildings (pt. f) and the surroundings of a monument (pt. b), as well as historical names (pt. f). In a separate article there are regulations concerning the protection of panoramas – *not to allow the view of monuments or from immovable monuments to be destroyed, blocked or marred* (art.17). The question of age was also treated with considerable flexibility, assuming that even objects younger than 50 years old can be regarded as monuments (art. 11). Consistent application of such a broad notion of a monument in time led to registering and listing resources which are abundant and thus difficult to protect[5].

Solutions concerning official registration of monuments are also fairly contemporary. It was decided that monuments would be listed in registers run by voivodeship conservation offices (art.1 of the Directive on carrying a monument register from 1928). It was then that the decision was made not to establish a central register (which has significant drawbacks)[6]. A certain standard of information entered in the register was also determined then. The entry to the register did not require assessing the value of the monument or connecting it to physically existing elements of the object[7].

The sum of presented facts allows for claiming that the principles essential for the functioning of the monument protection system in Poland were determined 100 years ago, in the first legal regulations. Those principles still constitute the essence of the contemporary monument protection system. This fact can be treated as a confirmation of the enlightened and modern attitude on the part of historic creators of the said system. On the other hand, however, it should give an impulse to analysing whether the system is fully relevant today, or whether it meets the present requirements and conditions.

---

[1] Por. np. J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce*, PWN, Warszawa 1989; *Ochrona i konserwacja dóbr kultury w Polsce 1944–1989*, red. A. Tomaszewski, Warszawa, 1996; *Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku*, red. Z. Kobyliński, J. Wysocki, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa 1999; B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce XX wieku*, Wydawnictwa Uczelniane PL, Lublin, 2000; B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa, 2005; P. Dettloff, *Odbudowa*

*i restauracja zabytków architektury Polsce w latach 1918–1939. Teoria i Praktyka*, Universitas, Kraków 2006; M. Arszyński, *Idea – pamięć – troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku*, Muzeum Zamkowe, Malbork, 2007.

[2] Utrata statusu ma charakter wyjątkowy i wiąże się z fizycznym zniszczeniem obiektu (powodującym utratę wartości) lub uznaniem, że obiekt nie reprezentuje wartości, które uzasadniły uznanie go za zabytek.

[3] Wystąpienie programowe na temat stanu teorii konserwatorskiej przedstawione przez Gustavo Araoza (bez określania autorstwa), podczas dorocznego posiedzenia Komitetu Doradczego ICOMOS w Valetta (Malta) w październiku 2009 roku.

[4] O powołaniu okręgowych komisji konserwatorskich stanowi zapis art. 7 Rozporządzenia Prezydenta o opiece nad zabytkami z 1928 roku.

[5] Według niedawanych zestawień w krajowych ewidencjach zabytków (zabytki nieruchome, ruchome, archeologiczne) znajduje się łącznie prawie milion obiektów (stanu na 31 grudnia 2008 roku) – M. Gawlicki, *Rejestr zabytków w praktyce ochrony konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków", nr 2/2008, s. 63.

[6] Prowadzenie rejestrów wojewódzkich powoduje różne komplikacje, m.in. w przypadku zmian podziałów administracyjnych kraju (m.in. konieczność zmian numeracji decyzji). Dlatego od lat postulowane jest utworzenie krajowego rejestru z jedną numeracją – J. Wendland, *Centralna ewidencja i rejestr zabytkówarchitektury i budownictwa w Polsce w świetle zasobów Ośrodka Dokumentacji Zabytków*, „Ochrona Zabytków", nr 3/98, Warszawa 1998, s. 192.

[7] W art. 3 zapisano, że rejestr zabytków zawiera następujące dane: *miejsce, gdzie zabytek się znajduje; określenie zabytku, data lub stulecie postania oraz daty (stulecia) ważniejszych jego zmian; imię, nazwisko i adres właściciela zabytku* – Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z dnia 17 lipca 1928 roku, o prowadzeniu rejestru zabytków, Dziennik Ustaw z 1928 r., nr 76, poz. 675.


## Streszczenie

System ochrony zabytków w Polsce istnieje sto lat. Jest to okazja do podsumowania jego dorobku, oceny obecnej sytuacji w ochronie zabytków oraz sformułowania prognoz. Całościowe spojrzenie na system ochrony zabytków wskazuje, że ocena jego dorobku i perspektyw powinna być dokonana w czterech aspektach. Po pierwsze trzeba ocenić zrozumienie i wsparcie społeczeństwa dla ochrony zabytków. Po drugie trzeba ocenić system ochrony zabytków działający w strukturach współczesnego państwa. Po trzecie trzeba ocenić podstawy teoretyczne ochrony zabytków. Po czwarte trzeba ocenić wykorzystanie i gospodarcze funkcjonowanie zabytków. Z kolei w perspektywie czasowej zasadne jest wydzielenie trzech okresów: dwudziestolecia międzywojennego, okresu PRL, okresu po transformacji rozpoczętej w roku 1989. Analiza dokonań i systemu ochrony zabytków powinna być dokonana z uwzględnieniem wyszczególnionych zagadnień i okresów. Analiza ta pozwala stwierdzić, że kluczowe zasady funkcjonowania systemu ochrony zabytków w Polsce zostały określone 100 lat temu, w pierwszych regulacjach prawnych.



## Abstract

The system of monument protection in Poland has existed for a hundred years. It is an occasion to sum up its achievements, to evaluate the current situation in monument protection and to formulate predictions. An overall view of the monument protection system indicates that an assessment of its achievements and perspectives ought to be conducted in four areas. Firstly, social awareness and support for the monument protection concept should be assessed. Secondly, the monument protection system operating within the structures of the contemporary state should be evaluated. Thirdly, the theoretical basis for monument protection needs to be assessed. And fourthly, the use and economic functioning of monuments has to be evaluated. From chronological perspective it is reasonable to distinguish three periods: the twenty-year inter-war period, the period of the PRL (Polish People's Republic), and the period after the transformation commenced in 1989. An analysis of achievements and the monument protection system should be conducted considering the listed issues and periods. Such an analysis allows for stating that the key functioning principles for the monument protection system in Poland were established 100 years ago, in the first legal regulations.